

Beelden die je bijblijven: ‘een enkeling hielp, de anderen keken weg’

Soesja Citroen

In 1933, het jaar van de machtsovername door Hitler, leefden circa een half miljoen Joden in Duitsland. Door de toenemende ontrecting verlieten velen het land. Na de Novemberpogroms van 1938 kwam er een extra uittocht op gang. Bijna tweeduizend kinderen werden in de maanden hierna zonder ouders met een ‘Kindertransport’ naar Nederland gestuurd. De grote motor achter de Kindertransporten was de onversaagde verzetsvrouw Truus Wijsmuller-Meijer (tante Truus). Tot september 1939 organiseerde zij meerdere keren per week transporten van kinderen tot zeventien jaar uit het nazigebied.

Vluchtelingenopvang in het Weeshuis

Vanaf april 1939 fungeerde het Weeshuis in de Spieringstraat in Gouda een half jaar als vluchtelingenopvang. De Goudsche Stoombleekerij zorgde voor gratis bewassing en personeel van de Garensponnerij stond een deel van het loon af. Op een gegeven moment verbleven echter meer dan honderd kinderen in het tehuis, veel meer dan men aankon. Half december werd de vluchtelingenopvang weer opgeheven.

Harry Ebert was een van de kinderen in het Weeshuis.

Leij van Collem voor zijn slagerij op de Lange Groenendaal; nu is daar de Wereldwinkel gevestigd (collectie Tom Verwijen)

Zijn oorspronkelijke naam was Heinz. Op 17 januari 1939 arriveerde Harry uit Mannheim in Rotterdam. Na een paar weken werd hij overgeplaatst naar het Weeshuis in Gouda. Harry's positieve verhaal als een van de Kindertransport-kinderen springt eruit. Hij had al op diverse kostscholen gezeten en was gewend om van huis te zijn.

Hij wist met zijn ouderlijk gezin uiteindelijk te ontkomen naar de Verenigde Staten. Enthousiast vertelde hij later over zijn verblijf in het Weeshuis. De opvang vond hij goed georganiseerd. Voedsel en huisvesting waren prima en hij kreeg goed les van gevluchte Duitse leraren.

‘In Gouda waren ook meisjes. We voetbalden tegen een paar locale clubs, we konden naar het zwembad. In de zomer gingen we naar het meer net ten noorden van Gouda en we maakten ook educatieve tochtjes.’

‘Er waren veel goede leraren en als een onderwerp ons interesseerde, kregen we veel persoonlijke aandacht. Hierdoor rondde ik later met mooie cijfers in de week dat ik zestien werd mijn middelbare school af in de Verenigde Staten.’

‘We kregen ook Nederlands, ik sprak het nooit goed, maar ik kon me redden.’

‘We mochten de stad in en konden allerlei lichamelijke oefeningen doen. Het lukte mijn moeder om me mijn oude fiets op te sturen en toen werd ik heel mobiel: ik kon allerlei plaatsen bezoeken. Zo kon ik vrienden in de nabije gemeente Bodegraven bezoeken en belangrijker nog, mijn zussen die bij een familie in Loosdrecht verbleven.’

‘Ik kan me niet herinneren dat ik er vrienden maakte. Ik zwom met de ene jongen en voetbalde weer met iemand anders. Dat was prima. Ik kan me geen namen herinneren.’

Gouda ‘Voor Joden verboden’

Het Gouda waar Harry eind jaren ‘30 van de vorige eeuw belandde, was een middelgrote stad van circa 30.000 inwoners. Rond de 200 Joodse stadgenoten maakten deel uit van de stad. Het gros van hen behoorde tot enkele tientallen families. Sommige daarvan woonden hier al één of meer generaties. Bijvoorbeeld de families Cats, Gompers, Sanders, Van Collem, Van Dantzig, Van Mogendorff, Van Monnikendam, Van Tijn en Wolff.

Het was een kleine rustige gemeenschap met zijn een eeuw oude synagoge op de Turfmarkt, een oude en een nieuwe begraafplaats, een eigen Joods bejaardentehuis op de Oosthaven en de ontspanningsvereniging TOG (Tot Ons Genoegen).

Rachel van Collem-Jessurun Cardozo van de Lange Groenendaal (collectie Tom Verwijen)

Op 10 mei 1940 viel nazi-Duitsland ons land binnen. Aan het eind van het jaar kwam er een toevloed van Joodse vluchtelingen naar Gouda. Het mei-bombardement op Rotterdam had al voor enige aanwas gezorgd, maar bepalend was vooral de maatregel in september dat buitenlandse vluchtelingen de kuststrook moesten verlaten. Deze maatregel trof speciaal de gevluchte Joden. Een flink aantal van hen vertrok uit Den Haag en Rotterdam naar Gouda.

In 1941 herbergde Gouda circa 500 Joodse inwoners. Meer dan de helft van hen was vluchteling, met name uit Duitsland. In november dat jaar werden ze stateeloos gemaakt door het Duitse naziregime. Door de anti-Joodse maatregelen kwamen de Joden steeds meer buiten de maatschappij te staan. Half juli 1942 gingen gedwongen

Jodentransporten rijden vanaf Westerbork. Ook in Gouda arresteerde de politie hiervoor Joden, de treinen moesten vol. Uiteindelijk zijn er 389 Joodse stadgenoten vermoord, driekwart van de Joods-Goudse bevolking.

Impressies uit Hier Woonden - Stolpersteine Gouda

In mijn boek *Hier Woonden - Stolpersteine Gouda* vertel ik bij 64 adressen met 258 Stolpersteine de verhalen van onze vroegere Joodse stadgenoten. Voor dit themanummer heb ik enkele mondelinge en geschreven herinneringen bij elkaar geplaatst vanuit de volgende vragen: hoe zagen mensen - Joods en niet-Joods - elkaar en wat herinneren ze zich van de ander? Hoe ging men met elkaar om, welke contacten waren er? Het zijn impressies van gewone mensen uit een gruwelijk ongewone tijd. Gouda schemert door hun herinneringen heen.

Hans van Collem over Gouda

In 1920 kocht Levij van Collem een slagerij in de Lange Groenendaal 38. Samen met zijn vrouw Rachel van Collem-Jessurun Cardozo, dochter Zita en zoon Hans woonden ze achter hun kleine winkel in een groot oud huis. Boven sliepen ze. Veel klandizie voor Levij's koosjere vlees was er niet. Dochter Zita vertrok na haar huwelijk in 1941 uit Gouda.

De dyslectische Hans vond zijn passie in de muziek. In de oorlog richtte hij een tienkoppig koortje op, dat bij speciale gelegenheden optrad in de synagoge. Hans slaagde er door een gefraudeerd afstammingsonderzoek in om als half-Jood te worden beschouwd. Uiteindelijk werd hij toch gearresteerd en kwam in mei 1944 in een strafbarak in Westerbork terecht. Hij overleefde als enige van het gezin. In 1995 sprak hij in een interview met Jan Oudgenoeg over zijn familie en Joods Gouda. Erg hecht vond hij de voormalige Joodse gemeenschap niet. Arm mengde niet met rijk en er waren maar weinig traditioneel gelovigen. Met warmte beschrijft hij zijn ouders.

Orthodoxe en ruimdenkende ouders

‘Ondanks dat mijn ouders orthodox waren, stonden ze open voor alles en nog wat. Lazen van alles, waren ruimdenkend en zeker niet discriminerend. Ze respecteerden ook andermans geloof. Alles kwam bij ons over de vloer.’

‘Ja, wat is het Joodse leven? Omdat ik uit een orthodox milieu kom, was voor mij het Joodse leven de godsdienstbeleving. Van mijn leeftijdgenoten heb ik heel weinig op de Joodse school gezien. Behalve op Chanoe-kafeest of poerimfeest. Veel sjoelgang was er niet. Op vrijdagavond was er de grootste moeite om tien mannelijke personen boven de dertien jaar (een minjan) bijeen te krijgen.’

‘Thuis werden schapen geslacht. Die kwamen via het Duvelspoortje, de verbinding van de Turfmarkt met de Lange Groenendaal. Mijn vader ging zelf naar boeren toe om schapen te kopen. Dan huurde hij een stukje weiland waarin hij de schapen zolang liet lopen. Toen het abattoir gesticht werd aan de Burgvlietkade, werd het thuis-slachten verboden.’

‘Toen heeft mijn vader samengewerkt met zijn collega's Van Vliet van de Zeugstraat en de Tiendeweg en Teekens op de Tiendeweg, allemaal niet-Joodse slagers, om daar koosjer mee te slachten. De niet-Joodse slagers waren wel gesteld op koosjer vlees. Het was minder aan berdf onderhevig.’

‘We hadden zelf Duitse Joden in huis, de familie Schenkolewski. De hele Joodse gemeenschap heeft meegewerkt om de mensen onderdak te verschaffen. Ik zelf was erg bevriend met de familie Kahlenberg, die op de Gouwe gewoond heeft. Ik geloof niet dat het helemaal zo vriendschappelijk was. Het was altijd beter: “Bei uns in Deutschland.” In de synagoge was men één gemeente.’

Antisemitisme, je wist niet beter

‘Antisemitisme, ach. Dat waren gewoon scheldpartijen van kinderen of jongelui onderling, zonder dat daar veel betekenis aan gehecht dient te worden. En de orthodox-christenen, dat kende je, die waren niet Joods-vriendelijk. Dat was allemaal van: “Jullie hebben onze Jezus ver-

moord.” Van jongs af aan was je al grootgebracht in de discussie van welles-nietes. Dat was op school, dat was bij de voetbalvereniging, dat was als je daar bij de Mallegatsluis naar het schutten van schepen ging kijken. Je wist niet beter.’

‘Omdat mijn vader tweede voorzitter was van de Joodse gemeente en hoofd van de begrafenisvereniging Gemielath Chassidiem, had hij veel te maken met de politie in verband met de lijkbezorging. Het wonderlijke is dat mijn vader het meeste te doen had, wat Joodse zaken betreft, met politieagent Oudenaarden. Die na de capitulatie in 1940 een felle NSB’er bleek te zijn, een grote smeerlap.’

‘Mijn ouders waren niet van plan onder te duiken, dat hebben ze heel duidelijk kenbaar gemaakt. Het was voor de gewone Nederlandse Jood onvoorstelbaar dat er mensen zouden komen, die hebben gedaan wat ze hebben gedaan. Zo is het stapje voor stapje gegaan. Plus dat voor het grootste deel de uitvoerders Nederlanders zijn geweest.’

Zingen als vorm van zelfbehoud

‘We zongen (in Gouda) bij de aankondiging van anti-Joodse maatregelen en tijdens bijeenkomsten van de Joodse gemeenschap.’

‘Op “vrije” zondagen (in Westerbork) ontstond vaak spontaan het idee om te gaan zingen. “Zullen we even”, zeiden we dan tegen elkaar en dan gingen we naar buiten. De meeste strafbarakbewoners kwamen luisteren. Ze stonden te janken bij de uitvoeringen.’

‘Ik was bezeten van zingen. We laten ons niet kapot maken, dacht ik, we gaan zingen. Nou, je kunt ook stellen dat het een vorm van zelfbehoud is geweest, zowel letterlijk als figuurlijk.’

Mirjam en Moses, net een plaatje

In de nasleep van de Novemberpogroms van 1938 verlieten procuratiehouder Isaak en kleuteronderwijzeres Klara Schenkolewski-Marx met hun kinderen Mirjam en Moses nazi-Duitsland. In februari 1941 kwamen ze bij de

Isaak en Klara Schenkolewski van de Lange Groenendaal 38 boven (col-lectie familie Boot)

hiervoor genoemde Van Collems wonen. Vroeger buurmeisje Bep Van Willigen-Boot herinnerde zich hen nog goed.

‘Mijn vader en moeder hadden een winkel in huishoudelijke artikelen en speelgoed. De Schenkolewski’s hielden zich op de achtergrond, de kinderen waren verlegen. Het was net een plaatje als je ze weg zag gaan naar de synagoge, allebei in het donkerblauw met een wit kraagje, Mirjam met haar lange donkere vlechten en Moses met zijn brilletje.’

‘Opeens stond er een tent in de tuin met Loofhuttenfeest, we wisten niet wat we zagen. Ik kwam regelmatig bij hen in huis en zorgde voor het licht en gas op sjabbes, ik was toen een jaar of elf. Ze woonden op de eerste verdieping in de kamer vóór. In een donker hoekje van de kamer was een keukentje zonder raam. Mijn vader deed boodschappen en hielp ze, hij was erg gelovig. Meestal speelden de kinderen binnen in de achtertuin. Opeens waren ze weg. Ach, had ik maar meer gevraagd.’

De Joodse Jeugdfarm

Op de destijds nog landelijke Ridder van Catsweg 61 bevond zich de Catharinahoeve, oftewel de Joodse Jeugdfarm. Het was een opleidingsinstituut voor jongelui die

Mirjam Schenkolewski (collectie familie Boot)

in het mandaatgebied Palestina wilden gaan werken. De orthodox-Joodse Berrie Asscher uit Amsterdam verbleef hier drie jaar vanaf september 1939. In zijn boekje *Van Mokum naar Jeruzalem* roemt hij het gemeenschapsleven met vrienden en leeftijdsgenoten in het ‘nog tamelijk rustige en provinciale Gouda’. Drie keer per week brachten de bewoners van de hoeve groenten over een brede sloot naar de groenteveiling op de Bodegraafsestraatweg in Reeuwijk.

‘De Jeugdfarm was als het ware een klein eiland, aan alle vier kanten door sloten omringd. Het jaar 1941 leeft nog altijd in mijn geheugen als het jaar van de Februari-stakingen en Mauthausen. Iedere avond werd de brug opgehaald, zodat geen ongenode gasten ons erf konden betreden. Desondanks was ons leven niet alleen maar narigheid en spanning.’

‘Een van mijn dromen ging eindelijk in vervulling, toen ik de eerste keer met een volgeladen schuit naar de groenteveiling mocht. Deze keer was het menens en ging ik alleen. Deze toer voltrok zich met een vaarboom. Op de veiling gearriveerd laadde ik de kisten met groente en

De joodse Jeugdfarm Catharinahoeve aan de Ridder van Catsweg (SAMH_0440_20391)

fruit uit en diende de vrachtbrieven in. Daarna laadde ik weer lege kisten op en met een opgeruimd gemoed en met een zucht van verlichting kon ik aan de terugvaart beginnen.’

Gevoel voor rechtvaardigheid

Dirk van Schaik woonde tegenover de Jeugdfarm en hielp regelmatig in de tuin. Mede dankzij zijn moed en inzet hebben toch nog achttien leerlingen het gered. Zoon Dick over zijn vader:

‘Mijn vader kluste indertijd vaak bij in de tuinderij en gaf al doende de leerlingen wat onderricht. Na een eerste kleine opdracht rolde hij langzaam het verzet in. Per brief of koerier kreeg hij opdrachten om spullen (persoonsbewijzen, bonboeken) of mensen te halen of weg te brengen. Hij was een rechtlijnige man met een groot gevoel voor rechtvaardigheid. Hij vond bepaalde dingen wel griezelig, maar had een positieve instelling. Mijn moeder zei wel eens: “Dirk, pas je een beetje op,” maar wat hij deed was verder geen punt van discussie. Over de oorlog sprak hij in ja- of neetermen, uit zichzelf begon hij er niet over. Leerlingen Shalom Weisz en Berrie Asscher dankten hun leven aan hem en hielden hun verdere leven contact met ons.’

Derde van rechts in zijn witte overhemd staat Dirk van Schaik. Hij is dan een jaar of zeventig. Om hen heen vroegere Jeugdfarmleerlingen. Shalom Weisz staat helemaal links. Derde van links is Gideon Lotan, zoon van het echtpaar Litten-Serlui dat de Jeugdfarm leidde (collectie Dick van Schaik)

Les op het Joodse schooltje

In zijn manuscript *De Oorlogsjaren van les Cohen* geeft les een kijkje in het Joods-Goudse leven tijdens de bezetting. Hij was net acht jaar toen Nederland in mei 1940 bezet werd. Na het bombardement van Rotterdam trok het ouderlijk gezin naar Gouda. Bijna drie jaar woonden ze op de Krugerlaan.

‘Het is niet toevallig dat we naar Gouda zijn gegaan, want daar woonde de familie Stork, die verre familie van ons was. Mijn ouders huurden een woning in de Krugerlaan 103 vlak bij hun huis.’

‘In het begin van de oorlog waren de levensomstandigheden nog tamelijk normaal. Maar geleidelijk sloten ze het net. Na de zomer van 1941 mochten Joodse kinderen niet meer naar school. Er is toen een Joods schooltje opgericht. We kregen les in het gebouwtje achter de sjoel dat inmiddels is afgebroken. Voor zover ik weet hebben alleen mijn zuster en ik en een jongen Beek het overleefd. Ik gedenk hier mijn klasgenootjes Helga Kahlenberg, Johnny Beek en Mirjam en Moses Schenkolewski. Wij noemden deze laatste twee vaak Slaberdewawski, waar ik nu spijt van heb.’

Joodse schooltje met juf Carla Leefsma; rechts achter Moses Schenkolewski en links voor Poldi Linder (collectie Pim Leefsma)

‘Ook ik heb natuurlijk met een ster gelopen. Ik kan mij niet herinneren dat iemand mij hierom onheus heeft behandeld. Wel heb ik nog op mijn netvlies dat mensen bezig waren stenen te gooien naar de Davidsster boven de ingang van de Joodse begraafplaats. Het was een onheilspellende tijd. Bijna iedereen uit onze omgeving was verdwenen: gedeporteerd of ondergedoken.’

Dansles bij Van Tijn

Dansles hoorde indertijd bij het culturele leven. Op de Groeneweg 43 woonden de broers Mozes en Aron van Tijn met hun zussen Marianne en Judik. Het waren geboren en getogen Gouwenars, alle vier waren ze ongetrouwd. Achter hun huis bevond zich de ‘Joodse dansschool van Van Tijn’, eigenlijk dansschool Ter Gouw. Fransina, de moeder van voormalig slager Teun van Vliet, schreef op latere leeftijd haar herinneringen aan de dansles in de jaren ‘20 bij de broers van Tijn op.

‘Ik ging in Gouda als fris geboend boerenmeisje naar de burgerdansles in Gouda. De burgermeisjes en -jongens van deze dansles namen eerst afstand van mij, zo’n boerenmeid rechtstreeks uit de polder! Behalve de Catsjes. Er ging voor mij een deur open naar de familie Cats, destijds wonende aan de Fluwelensingel. Veel vrolijkheid, plezier en vriendschap. Mevrouw Cats-Hirschel was als een moeder voor mij.’

Janny Veerman-Jongkind maakte de broers en zussen Van Tijn mee als buurmeisje.

‘Het waren lieve mensen. Klein met ronde gezichten, bruine ogen en kroezend grijs haar, dat nog een beetje zwart was. De dames waren keurig gekleed in donkere japonnen, de heren in pak. Ik voelde wel dat ze een beetje anders waren dan de andere buurtgenoten. Ze waren erg op zichzelf. Een buurvrouw vertelde mijn moeder dat een van de dames Van Tijn ’s nachts zo vreselijk huilde. Volgens mijn moeder kwam dat doordat de Joden in Duitsland zo verschrikkelijk behandeld werden. Maar mijn moeder zei: “Kind, vergeet dit maar.”’

‘Toen ik door een ongeluk zes weken in bed moest liggen, kwam elke week een van de dames Van Tijn een kannetje soep langs brengen met een hartelijk praatje. Kippensoep, Joodse penicilline. Ze vroeg dan belangstellend hoe het met me ging.’

‘Laatst hoorde ik een melodie bij een tv-reclame, die me heel bekend voorkwam. Na weken piekeren wist ik het. De heren Van Tijn gaven dansles, waarbij ze zelf de muziek verzorgden in een zaaltje achter het huis, dat te bereiken was via een poortje. De dansparen stonden vaak te praten in de straat. Als ik thuis boven op bed lag, kon ik heel goed de mooie dansmelodieën horen die gespeeld werden. Een van die melodieën hoorde ik weer bij de reclame.’

‘In 1942, ik was toen veertien jaar, liep ik zonder aanleiding naar het raam. Midden op de weg voor het huis van de familie Van Tijn stond een zwarte Volkswagen met daarnaast een chauffeur met een grijns op zijn gezicht. De twee broers en twee zussen moesten instappen. Stampvoetend stond ik voor het raam, ook al zei mijn moeder dat ik daar weg moest gaan. Ik zag de auto wegrijden. Ik was machteloos. Het is nu 70 jaar geleden, maar ik kan het niet vergeten.’

Toch spelen in het park

Sinds december 1940 woonde voddenboer Nathan de Leeuwe samen met zijn vrouw Josephine en dochters Mietje, Fietje en Beppie op de Raam 101. Tijdens de bezetting was de gracht in de Raam nog niet gedempt. Als

Raam 101, plaatsing vijf Stolpersteine door Gunter Demnig voor Fietje de Leeuwe, haar ouders en twee zussen (foto Soesja Citroen)

kind woonde mevrouw Tonnie van der Draaij schuin tegenover hen aan de overkant van het water. Vaak dacht ze later nog aan haar vriendinnetje Fietje. Ze vertelde hoe heerlijk ze bij haar thuis tussen de vodden in het pakhuis speelden. Hoe ze naar het ‘park’ (het Houtmansplantsoen) gingen. Zelfs nog toen daar een bord was geplaatst met ‘Voor Joden verboden’.

‘Ik nam Fietje op mijn rug langs het bord het park in, zo liep Fietje er zelf niet. Na tien meter zette ik haar weer neer en dan gingen we lekker spelen. Terug naar huis droeg ik Fietje ook weer voorbij het bord. Ik zal negen jaar zijn geweest. Nee, mijn ouders vertelde ik dit niet, ik wist wel dat het niet mocht.’

‘Mevrouw en meneer De Leeuwe waren vriendelijke, nette mensen. Mevrouw was klein, meneer droeg altijd een zwart pak en een zwarte hoed. Zijn hoed nam hij be-

leefd voor iedereen af. Fietje was bescheiden, een lief en verlegen meisje. Kleine Beppie was een mooi spichtig meisje met donker haar. Zo zielig toen zij ook een ster moest dragen.'

Dienstje bij gezin Van Monnikendam

Ook door Achter de Vismarkt liep indertijd nog een smalle gracht. Bakker Maurits van Monnikendam woonde daar aan het water met zijn vrouw Esther en zoons Leon en Hartog op nummer 72. Misschien woonde hier op het laatst ook nog even schoondochter Jansje Mok. Mevrouw Annie Pater-Verkerk kwam op zeventienjarige leeftijd als dienstmeisje bij het gezin werken. Ze sprak hierover met Ada Prins.

'Nadat ik van de huishoudschool kwam in 1938, ben ik in betrekking gekomen bij de familie van Monnikendam. Mijnheer was bakker en had een gedeelte in de bakkerij van firma Goedewaagen in de Vissteeg. Zelf had hij zijn eigen klanten, maar op zondag bakte hij en bezorgde hij met zijn karretje bij veel andere niet-Joodse klanten brood. Het was een leuke man en hij werkte hard. Mevrouw ging iedere morgen naar de boerderij op de Ridder van Catsweg, waar onder haar toezicht koosjere kaas gemaakt werd. Altijd op de fiets door weer en wind, alle

goeds over haar. De oudste zoon was banketbakker van zijn vak en Harry was meubelmaker.'

'Vaak ging ik met mevrouw naar de kerk (synagoge), lopers kloppen, zemen etc. Veel heb ik ook de rabbi ontmoet, die daar dan kippen kwam slachten. Op sabbatavond ging ik toen met mijn moeder ernaartoe om alles te regelen, waar altijd het bordje met koekjes en snoepjes voor mij klaar stond. Zelf heb ik ook nog wel brood gebracht in het toen Joodse (bejaardente)huis op de Oosthaven. Ik heb een heel fijne tijd gehad met veel herinneringen bij deze voor mij lieve mensen. Na afscheid genomen te hebben heb ik nooit meer iets gehoord of gezien van hen.'

Leo Klisser met moeder Leentje en vader Elkan (collectie Han Ponneker)

Kleine Leo in de onderduik

In de zomer van 1942 kwam het zesjarige Amsterdamse jochie Leo Klisser in de onderduik bij het gezin Van den Berg. Het echtpaar had drie zoons. Vader Dirk was beheerder van het gemaal Oostpolder in Schieland. De bewegelijke Leo kon aan het kanaal een redelijk vrij leven leiden. Net als de twaalfjarige Fred die hier ook ondergedoken zat. Achter het huis lag de dunbevolkte polder. Toen in oktober 1943 de politie en SD het huis binnenvielen, vluchtte zoon Henk met Fred de polder in. Kleine Leo redde het niet en werd later vermoord met zijn ouders. Henk rouwde om hem tot zijn dood in 2021. In de film *Leo Klisser, Sporen terug naar het verleden* van Soesja Citroen, Lucy Azatyan en Lotte Groenendijk vertelt hij over het jochie.

Oosthaven 31 het voormalig Joods bejaardentehuis (foto Rinus Lasschuyt)

‘Hij was een nerveus ventje, een stevig kereltje, even groot als Dirk en met net zulk donker haar. Je zag geen verschil tussen hen qua uiterlijk. Als Leo zich erg verdrietig voelde, dan vroeg hij wel eens of we gingen vissen in het water achter het huis. Als we dan een half uurtje samen gevist hadden, voelde hij zich weer minder gedeprimeerd.’

‘Eten was er volop, karweitjes in de uitgestrekte tuin waren er altijd wel te doen. Mijn vader was recht door zee, niet zo’n knuffelaar, mijn moeder wel. Bij haar kroop Leo wel eens op schoot. ‘Oma’ noemde hij haar, terwijl de even oude Dirk haar ‘mamma’ noemde.’

‘Ik zie hem daar nog gaan die gang uit, gillend om moeder, gillend: “Oma, help me!” En dan hoor ik het nog, voel ik het nog. Ik huil niet gauw, maar als ik het over dat ventje heb, dan rollen de tranen me over de ogen. Ik kan het niet loslaten.’

Het Joods bejaardentehuis

In het huidige gebouw De Haven op de Oosthaven 31 bevond zich destijds het statige Joods bejaardentehuis, oftewel het Centraal Tehuis voor Israëlieten in Nederland. Bij de grote aprilrazzia van 9 april 1943 werden bijna alle bewoners opgepakt en gedeporteerd. Directrice Sara Teixeira de Mattos overleefde en gaf haar verhaal door aan ds. H.C. van Itterzon.

‘Bejaarde Joden die weg moesten uit de kuststrook (in september 1940), werden in het Centraal Tehuis ondergebracht, zodat het uiteindelijk meer dan vijftig mensen herbergde.’

‘Het was vrijdagmiddag 9 april (1943) zo tegen 4 uur, dat ik bezoek kreeg van een mij onbekende dame die me waarschuwde dat een extra grote trein klaar stond en dat het Goudse politiekorps ’s avonds om 8 uur in zijn geheel moest aantreden. Na de maaltijd heb ik de oudjes moeten vertellen, dat zij zich hadden klaar te maken voor de reis, waarvan men toen nog niet kon vermoeden hoe noodlottig deze zou zijn. Er was geen paniek, eerder een soort gelatenheid. Men ging zich aankleden en de rugzak die eigenlijk al klaar stond inpakken.’

De eerder genoemde les Cohen zag het begin van de razzia. Zijn vader was tijdelijk administrateur van het tehuis en werd gebeld om te komen.

‘Mijn vader vertrouwde het niet, maar ging toch. Ik ben meegegaan en heb mij aan de overkant van het bejaardentehuis (er lag dus water tussen) opgesteld, zodat ik enig idee had wat er met mijn vader gebeurde. Na enige tijd kwam er van iedere kant een politieagent en ze gingen het bejaardentehuis binnen. Het was mij wel duidelijk dat het goed mis was en dat ze de bewoners gingen deporteren. Mijn vader was binnen en ik maakte mij grote zorgen.’

‘Tenslotte ben ik toen maar naar huis gegaan, waar mijn vader tot mijn grote vreugde al zat. Hij was ontsnapt door over een schutting te klimmen en via een sigarettenwinkel de benen te nemen. Vrijwel alle bejaarden, onder wie een oudtante van mij, tante Netje Cohen, zijn vermoord.’

Close op de Steijkade

Bij de grote aprilrazzia van 1943 werd ook het Duitse vluchtelingengezin Fuerst-Schreiber van de Steijkade 34 opgepakt. Georg Fuerst had met zijn vrouw Else en zoon Karlheinz Den Haag moeten verlaten. Hij huurde vanaf februari 1941 twee kamers op de Steijkade. Een voor zijn eigen gezin en een voor Elses zuster Bertha en haar dochter Gretl.

Na de arrestatie van het gezin Fuerst bleven Bertha en Gretl twee jaar in angst in een kamer in het huis achter. Slechts zes huizen waren over in hun rij en het huis leek geraakt. Gretl ging zonder ster op de fiets naar boerderijen in de buurt op zoek naar eten. Ze leden honger en hadden het verschrikkelijk koud, maar overleefden de Hongerwinter. Buurjongen Aart Kaptein vertelde:

‘Ik was zeven jaar toen ik zag hoe het gezin met een auto werd opgehaald. Het was voorjaar. Mijn moeder protesteerde en werd bedreigd. De kinderen gingen kabaal maken en moesten zich vervolgens muisstil houden. Zoiets vergeet je nooit.’

‘Die zoon herinner ik me, hij was al veel ouder, knap om te zien. Tante Betje bleef in het huis toen het gezin

Stolpersteine voor de Lange Groenendaal 38 (foto Soesja Citroen)

was weggehaald. Mijn moeder liet de kinderen soms een schaalje soep neerzetten voor de deur. Dat schaalje is een keer gebroken toen ik het warm en wel in de ijskoude sneeuw neerzette, ik had het natuurlijk moeten afgeven. We waren close op de Steijnkade.’

Wegkijken en barmhartige hulp

Het leven van de Joodse stadgenoten veranderde dramatisch door de anti-Joodse maatregelen tijdens de bezetting. Levenskunst werd moeizaam overleven in een gesegeerde samenleving, waarin ze beroofd werden van geld en eigendommen en geïsoleerd van de rest van de bevolking.

Kinderen van verschillende achtergronden speelden nog wel met elkaar. Ook toen openbaar onderwijs niet meer toegestaan was voor de Joodse kinderen. Vroegere vriendinnetjes en buurkinderen omschrijven hun Joodse speelgenootjes als bedeesd, verlegen, lief en rustig. Hun ouders vonden ze vriendelijke, nette, lieve mensen. Be-

scheiden mensen, die zich op de achtergrond hielden, onzeker en angstig.

Mensen tussen hoop en vrees werden het. Elke nieuwe anti-Joodse maatregel drong hen verder terug uit het openbare leven. School, bibliotheek, zwembad, sportverenigingen, park, winkels werden verboden terrein. Hoe kon je dat sluipende isolatieproces uitleggen aan de ‘anderen’, de niet-Joodse en niet-vervolgde buitenstaanders? Bij hen thuis op bezoek komen werd verboden. Niet-Joodse vrienden en kennissen van vroeger en burens werden vreemden. Men maakte er maar het beste van met de eigen Joodse geloofsgenoten.

De vele Duitse vluchtelingen in Gouda wisten dat er weinig goeds van de nazi’s te verwachten viel. Hun leven stond al in het teken van de overleving. Voor de hier van oudsher gevestigde Joodse Gouwenaars werd het vertrouwde Gouda steeds minder ‘hun Gouda’. Het inschatten van het nazigevaar was voor hen relatief lastiger. Duitsland was toch die cultureel hoogstaande natie? Wat hen wachtte in een ‘werkkamp’ zou dan misschien wel zwaar zijn, maar toch hoopten sommigen nog op terugkeer naar Gouda.

Wat kon je doen om je te onttrekken aan de greep van de nazi’s? Het vinden van een onderduikplek was moeilijk. Als er al een schuilplek was bij bekenden of vreemden, dan moest je alles achter je laten, ook je dierbaren. Niet iedereen koos daarvoor. Leon en Hartog van Monnikendam konden bij burens om de hoek onderduiken. Maar hun ouders vonden het te gevaarlijk, een belasting voor de burens. De hele familie kwam om het leven. Anderen belasten of je eigen boontjes doppen, wat een onmogelijke keus.

Met de moeder wanhoop waagde menig Joodse bewoner wél de sprong in het diepe. Zo vertrouwden leerlingen van de Jeugdfarm zich toe aan Dirk van Schaik, die hen naar onderduikadressen bracht. Het echtpaar Cats van de kledingzaak De Kleine Winst en hun zoons Benno en Fred overleefden alle vier. De jongens kregen veilig onderdak bij het jonge Goudse stel Schoonderwoerd uit de Koekoekstraat, hun ouders zaten elders ondergedoken. Maar onderduiken was geen garantie voor overleven. Te vaak werden mensen alsnog verraden en opgepakt.

Tijdens de razziaperiode in Gouda van augustus 1942 tot eind april 1943 zullen angst en hoop bij veel Joodse stadgenoten om voorrang hebben gestreden. Groep na groep bewoners werd door de politie opgehaald en gedeporteerd. Ettelijke Joodse bewoners werden barmhartig geholpen, maar veel te weinig mensen kregen daadwerkelijk hulp. De straf was hoog. Meestal keken ‘anderen’ weg en hielden zich afzijdig. In Gouda net als in de rest van Nederland.

Tot het laatst bleef bij sommige Joodse stadgenoten toch nog hoop opflikkeren. Sommige mensen gaven geld en spullen in bewaring bij niet-Joodse bekenden. “Voor over één, nou goed, twee jaar.” Hoop doet leven, maar dat leven werd de Joden niet gegund door de nazi’s.

Moeizame naoorlogse jaren

Na de bevrijding likte Gouda zijn wonden en keerde zoveel mogelijk terug naar het normale leven. Maar wat was het normale leven voor de weinige teruggekeerde Joden uit onderduik en nazikampen? Ze stuitten op een muur van bureaucratie en afwijzing. Niet alleen moesten ze het verlies van nabije familie dragen, ook was het vaak onmogelijk om hun eigendommen terug te krijgen. Stadeloos gemaakte Duitse Joden hadden sowieso een naturalisatieprobleem.

Slechts enkelen vatten hun leven weer op in Gouda. Onder hen de verwante families Mogendorff van de Kattensingel en Van Swietenstraat, die beide een dochter te betreuen hadden. Hans van Collem werd bij terugkomst uit Westerbork pijnlijk koel ontvangen in Gouda. Hij moest zich zelf maar zien te redden. Na veel moeizame jaren - waarvan ook enige gedesillusioneerd buiten Gouda - trouwde hij en ontwikkelde een muziekpraktijk in Schoonhoven. De muziek was steun en troost voor hemzelf en anderen.

Gouda anno 2022

De verscheidenheid van de stad werd in deze donkere jaren van de bezetting met voeten getreden en de terugkerenden werden onwelwillend opgevangen. Sommige mensen hebben geweldig geholpen, maar hulp was gevaarlijk en teveel mensen keken weg. Tegenwoordig erkennen we deze zwarte bladzij in de geschiedenis van Nederland en evenzeer in die van Gouda.

Kijk van het afschuwelijk gesegregeerde Gouda uit Nederlands bezettingstijd naar Gouda anno 2022. Een stad waarin we gelijke kansen, waarden en gedragsregels nastreven. Een stad waarin we onze blik en ons gevoel willen blijven openstellen voor een ander.

Detail deur van de voormalige synagoge aan de Turfmarkt. (foto Rinus Lasschuyt)